

مقدمه

مسجد، محل تجلی مجموعه ای از هنرهای است که مصداق مسلم هنر شهودی است. در مساجد نه تنها دین با هنر ملاقات می کند بلکه مهمترین نمود هنر اسلامی، معماری مساجد و ویژگی های بارز آن است.

بنابراین مسجد در بردارنده رسالت دینی و اجتماعی است و در واقع همچون آینه ای است که شرایط اجتماعی عصر خود را منعکس می کند. معماری مسجد به گونه ای مسیر تحولات و تغییرات ایجاد شده در شیوه زندگی جوامع مسلمان را نشان می دهد، و نمایانگر عمق برداشت های فرهیختگان و سازندگان هر زمان از جوهره ذهنیت و ایمان جامعه مسلمان معاصر آن است. از این حیث بنای مسجد می تواند جایگاه و درجه تمدن و همچنین میزان و ماهیت جهان بینی مسلمانان هر عصر را پیش چشم قرار دهد. معماری مسجد افزون بر اینها بر ارکان معرفتی دیانت اسلام تکیه دارد و به پشتوانه همین معرفت است که معماری بنای مسجد به ابعاد و درجات ذهنی جامعه زمان خود درک و بر آن احاطه پیدا می کند و درمی یابد که آنچه در بدو امر معماری مسجد را توصیه می کند، اصالت موضوع و منطق وجودی آن است و نه صرفاً زیبایی آن.

بنابراین مسجد به عنوان محوری ترین، کانونی ترین و ارزنده ترین عنصر کالبدی متبلور کننده مدنیت جامعه اسلامی می باشد، که حیات سرزندگی و معنی دار در کالبد یک جامعه اسلامی تقویت و تحکیم می کند.

بیان مسئله پژوهش

بنای مسجد زمانی معنا می یابد که انسان مسلمان در آن پا نهاده و قدم به قدم فضاهای آن را طی می کند تا به فضای غایی آن برسد و در زیر سقفی مدور که نمادی از آسمان است رو در روی محراب بایستد . و اینها همه مقدمه اند ، تا وی در این فضای مهیا شده برای عبادتش ، آغازگر راز و نیازی شود که خود آداب و مراحل منظم دارد . حال سؤال این است که نظم و سلسله مراتب فضای مسجد که نظم و سلسله مراتب آماده شدن نمازگزار برای اقامه نماز و نظم که در ارکان نماز نهفته را به دنبال دارد ، از چه الگوی جامعه ای می تواند پیروی کند که زمینه ساز دستیابی به معماری مناسب مسجد باشد تا نمازگزار را از عالم مادی به سمت عالم معنوی سوق دهد ؟

اهمیت و ضرورت پژوهش

اسلام ، نخستین ، دین آسمانی است که نظر انسان را به گستره زیبایی و زینت در آفریده ها جلب می کند و به او می نمایاند که بعد انسانی و روحانی فطرت خویش را ارج نهاده تا به فراسوی زندگی حیوانی رهنمون شود . زیبایی و زینت ، تعبیر همین مفهوم و عصاره هنرهای زیبا به شمار می رود . تمام نظم تجریدی هنر متعالی اسلامی ، بازتابی است از محتوای عارفانه ای که بر پایه ایدئولوژی اسلام بنا شده است . به یقین نمی توان ، مسائل عقلانی و انتزاعی را از ابعاد احساسی و عاطفی آن جدا دانست . تا این احساس برانگیخته نشود و وجدان و فطرت انسانی احیا نگردد ایمان ، ریشه ندوانیده است . از این حیث می توان ادعا کرد که دین با هنر نقاط اشتراک متعددی دارد . مساجد به عنوان ساختارهای اجتماعی اسلام ، همواره به نقش آفرینی چند منظوره در قرون گذشته پرداخته است . گرایش مردم آزاد اندیش دنیا به مفاهیم عالیة اسلام از یک سو و ناکامی نظری و عملی تمدن مادی در برخی جهات از سوی دیگر ، بر اهمیت و نقش مساجد در جامعه جهانی افزوده است . تأثیر گذاری چندگانه مساجد در عرصه های مختلف سیاسی فرهنگی و اجتماعی به گونه ای است که در واقع ، قدرت پاسخگویی به تمام نیازهای بشر را دارد . بنابراین می توان مسجد را از آن حیث ، جایگاه تجلی هنر و معماری اسلامی قلمداد کرد که هنرهای گوناگون ، بر روی هم فضا و مکان خاصی را پدید می آورند ، فضا و مکانی که برای ایجاد رابطه میان خدا و خلق او مناسب باشد و در عین شکوه و جلال ، آراستگی و تزیین آن ، ذهن انسان را به جای توجه به خداوند سبجان به خود مشغول نسازد .

روش پژوهش

در این پژوهش سعی شده است از طریق روش توصیفی - تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه ای - اینترنتی همچنین استفاده از روش مصاحبه از افراد خبره در این زمینه ، و مشاهده مساجد به این سؤالات پاسخ داده شود .

هدف های پژوهش : بررسی تأثیر هنر و زیبایی در طراحی مسجد

هدف کلی : شناسایی راههای بکارگیری هنر معماری در زیبا سازی مساجد جهت جذب بیشتر افراد در مساجد.

هدف فرعی : شناسایی الویت ها در زیبا سازی مساجد از نظر فضای داخلی مساجد .

سؤال های پژوهش

سؤال اصلی : مهمترین فضاهاى داخلی مسجد جهت زیبا سازی کدامند ؟

سؤال های فرعی : مهمترین عامل اثر گذار جهت زیبا سازی مسجد کدام است ؟

مهمترین مکان های اثر گذار جهت زیباسازی میجد کدام است ؟

آیا بین زیباسازی فضای مسجد و جذب نمازگزار و مخاطب همبستگی وجود دارد ؟

اساس سازه ای مساجد

امروزه علم مهندسی ساختمان بسیار گسترش یافته است ، به طوری که شاخه های زیادی با آن مرتبط است و از آن جمله می توان مهندسی سازه را ذکر کرد . نکته ای که در اینجا حائز اهمیت می باشد این است که مهندسان مسلمان باید به طراحی و اجرای مسجد نیز آشنا باشند و از عهده آن برآیند . در مورد مهندسی سازه نیز همین گونه است .

مهندس سازه باید بداند که مسجد چیست و چه اهدافی در طراحی و ساخت مسجد مورد نظر است . وی باید بداند مسجد یکی از نمادهای مشهور جامعه اسلامی است و باید برای نسل ها ، پا برجا و استوار باشد .

بنابراین در طرح سازه ای مسجد ، ضرایب اطمینان بالاتری مورد نیاز است و تحقیقات لازم باید بسیار ریشه ای باشد تا سازه مورد نظر استحکام و دوام بیشتری داشته باشد .

آثار به جا مانده از معماری مساجد قدیم مانند مسجد امام اصفهان ، مسجد فهوج یزد و ... می باشد . آثاری بسیار محکم و اصولی اکنون به دلیل زیبایی و استحکام توجه محافل معماری و هنری بین المللی را به خود جلب کرده اند . بنابراین می توان گفت که این آثار متعلق به دنیا و بشریت است . از این رو بر ماست که مساجد امروزی را از جهت استحکام و نهاسازی در مقیاسی اصولی بنا کنیم تا روزگاری درازی پا برجا و استوار و قابل استفاده باشد .^۱

نکته مهم : در ساخت مساجد این است که هنر و معماری ایران از دیرباز دارای چند اصل بوده است .

این اصول چنین هستند : مردم داری ، پرهیز از بیهودگی ، نیارش ، خودبسندگی و درون گرایی که مهندس سازه برای ساخت و طراحی مساجد باید این اصول را محور توجه خود قرار دهند .^۲

تلاقی و هنر اسلامی در مسجد

هنر اسلامی همان هنر قدسی است که پیام الهی را به بشر منتقل می کند ، زنده نگه داشتن آرمان های والا ، هدف حیات و ارتباط بشر با خدا در روزگار مرگ ارزش ها ، هدفمند ساختن زندگی در مقابل پوچ انگاری ، الحاد و دور شدن از خدا ، از جمله پیام ها و کارکردهای معنوی هنر اسلامی است . هنر اسلامی ،

^۱ . www.daneshju.ir

^۲ . دکتر پیرنیا - محمد کریم ، سبک شناسی معماری ایرانی ، نشر معمار آذر ماه ۱۳۸۳

فراتر از زمان و مکان بوده ، ریشه در عالم مجرد داشته ، از عالم ریشه گرفته و در جهان جسمانی خود را متجلی ساخته است .^۱

« هنر اسلامی نه تنها در مساجد بلکه در متن زندگی مردم جریان یافته و در طول قرون متمادی ، محیطی را فراهم آورده که در آن مسلمین با به یاد داشتن خداوند و با عنایت و تأمل در باب زیبایی که نهایتاً فقط ناشی از خداوند است که به مفهومی مطلق و زیبا منتهی می شود کار هنری انجام می دهند . »

زیبایی معناداری که در معماری اجزاء و عناصر مسجد ، نظر کتیبه ها و یا مقرنس ها موج می زند نه تنها انسان را از یاد خداوند غافل نمی سازد بلکه او را متوجه وزن اشکال و صور روحانی آن می کند . چرا که معمار به واسطه هنر و با استفاده از مصالح و ملزومات کار هنری ، همزمان با خلق یک بنای زیبا به مفهوم سازی نیز می پردازند . بطوری که بنای ساخته شده با اعتقادات سازندگان آن پیوندی ناگسستنی دارد ، در واقع ساختمان زیبا ، جمال باطن پدید آورنده آن را هویدا می سازند.^۲

تأثیر و فرم نمادین در انتقال معانی و مفاهیم

بحث درباره فرم و شکل ظاهری مساجد و ضرورت تداوم معماری سنتی و یا تلفیق آن با معماری مدرن از جمله موضوعاتی است که توجه محافل علمی و مطالعاتی کشور را به خود جلب نموده است . این بحث از یک سو می تواند تنها معیارهای شکلی زیبا شناسانه را مطرح نموده و بر زیبایی و تناسبات معمارانه سنتی تأکید داشته باشد و از سوی دیگر می تواند در سطوح معنایی والاترین مطرح شده ، موضع خوانایی مسجد در بفت شهری و انتقال مفاهیمی چون الهی و قدسی بودن را در بر گیرد . وقتی بحث از فرم و ظاهر مسجد به میان می آید ، منظور تمام ابعاد و اضلاع شکلی مسجد است و مراد ، ساختار فیزیکی و سازه ای آن به عنوان یک کالبد و ساختمان در فضای درونی شهرها و روستاهاست ، که در تزئین روح و معنویت و دینداری در فضای مادی و بی روح جوامع نقشی مهم ایفا می نماید . تأثیر شکل و فرم در انتقال معانی و مفاهیم از دو منظر « حس زیبایی شناختی و گرافیک محیطی قابل بررسی است » .

الف : حس زیبایی شناختی

یکی از نیازهای روان شناختی انسان ، نیاز به حس زیبایی شناختی است و زیبا شناختی از آن جهت که کیفیت درونی و ناظر بر حالات درونی آدمی است ، ارضاء آن می تواند مقدمه ای برای رویکرد آدمی به معنویت و پرستش خداوند باشد یکی از ویژگی ها و جاذبه های مساجد می تواند این باشد که با ارضاء

^۱ . معصومه عطائی - نشریه هنر دینی - شماره ۱

^۲ . مجموعه مقالات همایش معماری مسجد ، گذشته ، و حال ، آینده - دانشگاه هنر پردیس اصفهان آذر ماه ۱۳۷۶ - ناشر دانشگاه هنر ص ۲۴۴

حس زیبایی شناختی و ایجاد این حس به پرورش دینی افراد کمک نماید. سوق دادن افراد به سمت خدا و متوجه ساختن ایشان به فرامین الهی اگر چه از کارکردهای مساجد است اما این خود مستلزم ارضاء حس زیبایی شناسی است.

چنانکه بین میزان ارضاء کنندگی مسجد و میزان جاذب بودن آن رابطه مستقیمی وجود دارد، آدمی نیز رو به موقعیت هایی دارد که این نیازها را ارضاء نماید، اگر مساجد بتوانند احساس نیاز به پرستش کردن، فواید، اهمیت و ضرورت آن بررسی بتیین نماید و همچنین بتوانند جنبه های زیبا شناختی کارکردهای خود را بدرستی به مردم تفهیم نمایند، در واقع به میزان جاذبه خود افزوده اند. بسیاری از انسان ها نه برای خود، بلکه به خاطر نفس حضور در مساجد و ارضاء کنندگی آن در بعد زیبایی شناختی به مسجد روی می آورند.

ب: گرافیک محیطی

در یک محیط، باید میان زیبایی و عملکرد ارتباط برقرار نمود. طراحی محیطی برای زیبا ساختن محیط بصری، آگاه کردن و ارتباط برقرار کردن به عنوان یک اهرم پر قدرت به ایفای نقش می پردازد. در گرافیک محیطی یا طراحی، برای ایجاد ارتباط بصری با مخاطبان، طراح باید پیامی به ایشان القاء نماید، پیامی هدفدار در جهت شناساندن و معرفی محیط، این پیام باید در وهله اول، کاربردی بوده و بعد زیبا شناسانه آن مراعات گردد. به عبارت دیگر، در جهت زیبایی و مطلوب نمودن محیط تلاش صورت پذیرد.

نمادهای وحدت در اجزاء و عناصر مسجد

« مسجد نه تنها در یک قالب کلی و پیکره ظاهری در محیط زندگی ما می تواند به عنوان مکانی وحدت آفرین محسوب می گردد. بلکه تک تک عناصر و اجزاء متشکله آن نیز در درون و ماهیت خودنمایی از مؤلفه های وحدت را آشکار می سازند. منتهی در این بخش استنباط مفاهیم وحدت به صورت زیرکانه، ماهرانه و به شیوه ای هنرمندانه تجلی پیدا می کند که تنها اهل فن و متخصصان برجسته این رشته هستند که توانایی کشف راز و رمز و مصادیق این وحدت را دارا می باشند. اجازه دهید برای نمونه، در اثبات این مدعا از چند مورد نام ببریم. نخست این که مساجد اسلامی را می توان مجموعه بی نظیری از انواع و اقسام هنرهای اسلامی دانست. از طراحی بنا و معماری کلی ساختمان گرفته تا کاشیکاری و گچبری و آینه کاری و خوشنویسی و شعر و نجاری و منبت کاری و ... حتی فرش های مساجد و این یعنی مجموعه ای تمام عیار از آثار هنری. این هنرهای مختلف و گوناگون، در عین تکثری که دارند که باید نهایتا اثر واحدی بنام مسجد را خلق کنند. نقش و نگاره های اسلیمی دیواره ها و خطوط کوفی و نستعلیق اطراف محراب و گنبد

درونی و برجستگی و فرورفتگی مقرنس ها و نهایتاً قوس منحنی حاکم بر کلیت معماری مسجد ، باید در کمال سازگاری و هماهنگی با یکدیگر قرار گیرند و اوج هماهنگی و وحدت میان اعتقادات و باورهای دینی مردم با مسجد این پایگاه توحیدی را می توان در آثار هنری و معماری خاص بکار رفته در آن نمود ظاهری پیدا کرده ، مشاهده نمود . در ادامه بحث عوامل مؤثر مؤلفه ها و زمینه های وحدت آفرین هنری جهت زیبا سازی مسجد را به اختصار بتیین و تشریح می گردد .^۱

۱. عوامل مؤثر در زیبا سازی مسجد

رنگ و نور و آب سه گانه اعظم زیبایی شناسی معماری اسلامی اند . نور جلوه « الله نور السموات و الارض » است که حضورش در معماری اسلامی به ویژه در مسجد تجلی نور الله است در کاستن از صعوبت و سختی و سردی سنگ و بنا .

تجلی متافیزیکی نور بر فیزیک بنا ، آن را اصلی ترین محور زیبا شناسی معماری اسلامی در عرفان و معنا قرار داده است . اما نه به عنوان یک عنصر فیزیکی ، بلکه به عنوان یک سمبل عقل الهی و سمبل وجود نور یک حضور روحانی است که در سختی ماده نفوذ کرده آن را تبدیل به یک صورت شریف می کند و آن را زیبا و شایسته می سازد که محل استقرار روان انسانی باشد که جوهر او نیز ریشه در عالم نور دارد ،

عالمی که جزء عالم روح نیست . نور افشانی در معماری اسلامی ، وظیفه مخابره اطلاعات را به خوبی انجام می دهد که گاهی اوقات هم باعث صعود فکر و اندیشه انسان به ماورای محدودیت های مادی می شود . در نتیجه می تواند تحرک و حیاتی فعال به تزئینات اسلامی ببخشد .

تأثیر رنگ در معماری اسلامی ، انکار ناشدنی است و از اهمیت و گستردگی معنای زیادی برخوردار است و یکی از عوامل و مولفه های مهم در فضا سازی معنوی و روحانی مسجد می باشد . استفاده از رنگ های سبز ، فیروزه ای و آبی در معماری اسلامی بسیار معمول و فرا گیر می باشد . کاربرد رنگ آبی لاجوردی و آبی فیروزه ای از عمده ترین رنگ های زمینه ای دیوارها ، کاشی ها ، محراب و گنبد و صحن و شبستان و ... مساجد است . هر رنگ دارای تمثیلی است خاص خودش و نیز هر رنگ ، دارای رابطه ای با یکی از احوالات درونی انسان و روح است .

رنگ که از تکثیر نور حاصل می شود ، نمایانگر کثرتی است که ارتباطی ذاتی با وحدت دارد . به تعبیر هنر اسلامی رنگ سفید نماد وجود مطلق و رنگ سیاه که پوشش خانه کعبه است ، نماد اصلی متعالی و فراوجودی است که خانه کعبه با آن ارتباط دارد . رنگ آبی لاجوردی و آبی فیروزه ای نیز رنگ اختصاصی

^۱ . ماهنامه دینی ، فرهنگی و اجتماعی مسجد ، شماره ۱۳۲

ساعات بامدادی است ، طیفی از رنگ های آبی و سبز نزدیک به هم ، رنگ تداعی گر آسمان ، بیکران و بی نهایت ، قدرت و وسعت است و سبز که رنگ رویش و صلح و آرامش و برکت است . روانشناسی رنگ در قرآن مورد تأمل جدی قرار گرفته است « قالوا ادع لنا ربک یبین لنا مالونها قال انه یقول انها بقره صفرا فاقع لونها تسر الناظرین »^۱ آیه ای که در آن رنگ زرد زرین عاملی برای سرور و انبساط خاطر معرفی می شود.^۲ آب در فلسفه اسلامی بن هستی محسوب می شود : « وجعلنا من الماء کل شیء حی » در عین حال عامل تطهیر هست و این صفت ذاتی که بر اشیای پلید مهر پاکی و تطهیر می زند چندان با حقیقت بنا در معماری اسلامی ارتباط دارد که حضورش در متن معماری اسلامی بنا را نیز مطهر کرده و صفت تطهیر می دهد . حضور جدی آب در معماری اسلامی به ویژه در مسجد ، نه تنها آن را عاملی فیزیکی برای تطهیر عابدی قرار می دهد که برای عبادات خود به این تطهیر نیاز دارد ، بلکه به بنا نیز صفت تطهیر عطا می کند : « و طهر بیتی للطائفین و القائمین و الرکع السجود »^۳

آب که نمادی است از پاکی و پالایش روحی در محیط مسجد و در ترکیب نور ، نمادی است از حاصل خیزی و رشد . امتزاج آب و نور ، زیبایی و بخت را هم زمان به محیط مسجد می آورد .

معماری اسلامی با آب برخوردی کاشفانه دارد . حضور بی مثال آب از صعوبت بنا می کاهد ، شفافیتش پرده از جاودانگی بناهایی بر می دارد که بر آخرت استوار گشته اند ، بی رنگی اش آدمی را به بی رنگی می خواند و از ننگی که از صورت رنگ حاصل می شود . می رهاوند عشق هایی کز پی رنگی بود عشق نبود عاقبت ننگی بود

وسیالیش بر سست بنیانی عمارت هایی دلالت دارد که آدمی به تصور جاودانگی دنیا با نفی دارالقرار بر بستری از توهم بنا می کند (سراب)^۴

۲. بهره گیری از عناصر و فرم های نمادین در زیبا سازی مساجد

مسلمین ، در طول تاریخ با الهام از تعالیم اسلام ، توانستند معانی بدیع و عرفانی را که از چشمه جوشان معارف الهی اسلامی در می یافتند لباس ساده بپوشانند . هنرمندان مسلمان تمام همشان این بود تا ساخته هایشان ضمن پاسخگویی به آنچه نیازشان در این دنیا است (اعم از نیازهای مادی و ظواهر ابعاد معنوی) معانی و نکات دقیق معنوی ، روحانی و عرفانی را نیز در خویش مستمر داشته و صبغه ای الهی داشته باشند و در واقع ، سعی بر این بود تا آثاری مادی برای انسان های با درجات مختلف شناخت ، حرفی برای گفتن ،

۱. بقره / ۶۹

۲. حسن بلخاری قهی ، سرگذشت هنر در تمدن اسلامی و موسیقی و معماری ، سوره مهر ، ۱۳۸۸

۳. سوره حج / ۲۶.

۴. بلخاری قهی ، حسن ، سرگذشت هنر در تمدن اسلامی و موسیقی و معماری ، سوره مهر ، ۱۳۸۸

پیامی برای شنیدن، رمزی برای کشف و راهی برای سیر داشته باشند. عناصر و فرم‌های نمادین در زیبا سازی مساجد به شرح ذیل می‌باشد که به اختصار به تبیین و تشریح آن می‌پردازیم:

• گنبد و منار دو نماد اصلی در معماری خارجی مسجد

مهمترین نماد کالبدی مسجد از دور دو عنصر است، پوسته‌ای که آسمان را خمیه زده و به درون برده است و سر در درون دارد، و در نقطه مقابل آن دستی از زمینی که بر آسمان برآمده و به گل نشسته است. (گلدسته).

گنبد رو به فضای درون و منار سر بر آسمان بیرون تمثیلی از دو سیر انسان، سیر در آفاق و سیر در انفس، و تمثیلی از فضایی مناسب برای خودسازی و خودآگاهی «شبستان» و فضایی مناسب پیام‌رسانی و جامعه‌سازی (منار) تعهد در مقابل از قوه به فعل در آوردن استعدادها و فطری فرد و مسئولیت در مقابل امت.

گنبد یک پسته است، پوسته‌ها شکلی محدب و قرینه دارند. همچنان که همه پوسته‌ها مغزها را در بر می‌گیرند. پوسته گنبد حضور انسان عابد را حفظ شده است، و قه‌ل از آنکه خود را به نمایش مستقل بگذارد، به هسته انسانی خود اشاره دارد رنگ‌های روشن صیقل یافته و شفاف گنبدها، گویی خورشید را در کمند خویش دارد.^۱ حال بهتر است در ساخت مناره و گلدسته‌ها از آجر استفاده شود، زیرا که به خاطر نرمش بیشترش نیروهای فیزیکی مؤثر در بنا را به زودی آشکار می‌سازد. همچنین زیبایی‌هایی بالقوه آجر برای تزئینات قابل تأمل است چرا که با آجرکاری می‌توان طراحی زیبایی‌ها را کار برد.

در مورد گنبد بهتر است از طرف داخل با آجرهای کوچک مربع شکل از کاشی‌های الوان مختلف گل و بوته دار موزائیک شده که در میان آنها آیاتی قرآنی گنجانیده شده استفاده گیرد. همچنین از طرح اسلیمی و ختایی در تزیین می‌توان استفاده کرد، چرا که از بهترین نقشه‌ها و طرح‌های زمان گذشته بود. است و تا قبل از رواج کاشیکاری، گچ تنها عامل زیبایی و تزیین بناها و فضاها و مذهبی محسوب می‌شد. از زمان گذشته تا به حال از کاشیکاری به عنوان عامل آرایش و استحکام بخشی بنا بهره گرفته شده و کاشی‌های لعاب دار که بر روی آنها آیات قرآن با خطوط متناسب و رنگ‌های متنوع آبی لاجوردی و فیروزه‌ای می‌تواند فضایی دلنشین و روحانی را برای فضای درونی گنبد فراهم سازد.^۲

۱. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، دانشگاه پردیس اصفهان، آذرماه ۷۶

۲. ماهنامه دینی، فرهنگی، اجتماعی (مسجد)، شماره ۱۵۳-۱۵۲.

• صحن (حیاط) :

یکی از ویژگی های بارز معماری مساجد ، حیاط است ، حیاط نخستین فضایی است که نمازگزار در هنگام ورود به مسجد به منظور وضو گرفتن و ورود به شبستان در آن قرار می گیرد . صحن مسجد به عنوان فضایی با معنا و هویت دهنده بر مسجد ، از ویژگی های معنوی و ابعاد عملکردی مهمی برخوردار است که در تفسیر فضای مسجد و شکل دادن به ساختار نظام فضایی آن مهمترین نقش را ایفا می کند . اهمیت این عنصر به حدی است که در الگوی اولیه خود نه به عنوان جزئی از مسجد بلکه به عنوان کل آن مطرح است ^۱ .

زیرا هنگامی که وارد مسجد می شویم ، در واقع می خواهیم از مظاهر زندگی در سطح مطلوب آن و از تمام وابستگی های روزمره جدا شویم ، در سایه عبادت به حیاتی بالاتر و برتر دست یابیم . لذا طراحی و معماری این فضا و اصولاً تمام قسمت های مسجد باید طوری صورت گیرد که بتواند پاسخگویی خواسته های فوق باشد ^۲ .

• آب نما یا حوض :

عنصر حوض در مساجد برای ایجاد وحدت و هماهنگی معنایی و ماورائی بین محیط درون و دل انسان و فضای معنوی حاکم بر مسجد است . اگر چه در ظاهر باید عمل تطهیر و پاکی درون فرد با گرفتن وضو مهیا گردد . اما شرط پاک درونی با طهارت و پاکی ظاهری انسان فراهم می گردد . به هر حال بهتر است هنگامی که وارد حیاط مسجد می شویم علاوه بر همه عناصر معماری اطراف آن ، در وسط و نقطه عطف یک حوض یا آب نما وجود داشته باشد . چرا که در قرآن مجید و احادیث شریفه مضامینی هست که از آب و وضو تلقی بسیار بالاتر از انجام صرف یک عمل فیزیکی دارد ، آنجا که از صورت عمل به سیرت آن و از وجه ملکی و شهادت به سکوت و غیب آن می پردازد . در بسیاری از آیات قرآن مجید همواره بهشت را با نهرهایی که در زیر درختانش جاری است و یا چشمه های زلال جوشانی که در آن قرار دارد توصیف می کند .

پس وجود یک حوض و آب نما وسط صحن مسجد تنها برای انجام یک عمل فیزیکی و مادی صرف نخواهد بود، بلکه وسیله ای است برای تذکر و تجدید خاطر و پیوند با اعتقادات ناب و زلال که از جمله حوضی است در بهشت که خداوند به بنده پاکش محمد عطا فرموده و ساقی حوض کوثر ، برادر و جانشینش علی (ع) است . پس در وسط یک حیاط تفتیده از آفتاب داغ و گرمای سوزنده و زمین خشکیده

^۱ . ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد) ، شماره ۱۳۷ .

^۲ . مجموعه مقالات همایش معماری مسجد ، گذشته ، حال ، آینده و دانشگاه پردیس ، اصفهان آذر ماه ۱۳۷۶ ناشر دانشگاه هنر ص ۲۴۴

و عطش ناشی از آن به حوض و آب محتاجیم و آب معنا پیدا می کند ، تا از آب حوض کوثر نوش روح کنیم و وضو سازیم تا آماده عبادت شویم .

• شبستان :

شبستان اصلی ترین فضای تجمع ، انسجام و تمرکز مسجد محسوب می گردد و در واقع نقطه گرانیگاه و اصلی تجمعات عبادی می باشد . در شبستان بسیاری از حرکات و برنامه های وحدت آفرین در آن شکل می گیرد . و در واقع قلب تپنده و حرکت های وحدت زا و توحیدی به شمار می رود.^۱

نکته قابل توجه این است که هندسه اصلی هسته ای فضایی در همکف شبستان مساجد ، همچون کعبه و مسجد النبی مربع است . زیرا از بین بی نهایت اشکال منظم و نامنظم هندسی مربع مناسب ترین شکلی است که انسان را از نظر فیزیکی آرام و متعادل نگه می دارد .

از این رو جا دارد که تا آنجا که ممکن است در ورودی به شبستان مسجد در سمت مقابل قبله باشد و نه در سمت قبله ، تا آنان که به مسجد وارد می شوند از روبه روی نمازگزاران عبور نکنند ، چرا که سبب پریشانی فکر و خاطر نمازگزار می شوند.

در رابطه با اعجاز نور و نورپردازی و تأثیر آن در روح و روان انسان ویژگی ها و مکانیسم علمی تأمین نور فضای داخلی (شبستان) مسجد این نکات حائز اهمیت است ، که نور مورد نیاز می بایست از دو منبع تأمین گردد . منبع اول که برای روشن کردن کلی شبستان می بایست در نظر گرفته شود ، به واسطه ایجاد برخی بزرگ بر روی دیوار شبستان صورت می گیرد . و برای روشن کردن محراب استفاده می شود . منبع دوم که نور اصلی شبستان است نوری است که توسط تابش مستقیم نور خورشید از پنجره ها به درون شبستان صورت می گیرد .

• محراب

محراب در لغت به معنی محل حرب و جنگ است . جنگ بین انسان و هوای نفس .

محوری ترین بخش معماری مسجد ، محراب است . محراب در واقع نقطه ارتباط معنوی بین عبد و معبود و نقطه وحدت و ارتباط بین عالم ظاهر با عالم معنا و اتصال این جهان مادی به جهان ماورایی است . محراب نقطه پرواز و عروج و نقطه اتصال زمین و آسمان از بعد معنوی می باشد . محراب نمایانگر قلب مسجد و موقعیت دیوار سمت قبله است . اما اعتقاد عمومی مثلاً آن را دروازه بهشت و مبیط اشراق الهی می دانند . این افکار را عناصر و عواملی چون شکل قوس دار آن ، تعبیه چراغی در مرکز آن و قاب بندی

^۱ . ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد) ، شماره ۱۳۲ ص ۹۵

آن با کتیبه های قرآنی از سوره نور دامن می زند اما محراب نه تنها محل جهاد با نفس و وسوسه هایش ، که پناهگاهی امن و قرارگاهی برای سکون جان و آسایش روح است .^۱

قرآن محراب را تمامیت یک مسجد یا معبد می داند .^۲ پس فرم ها و رنگ های عناصر بکار رفته در محراب همچین نور بسیار حائز اهمیت می باشد و می توان از رنگ های آبی لاجوردی و فیروزه ای ، سفید و ... استفاده کرد که اینها القا کننده آرامش و سکونند . و همچنین قوس موجود در طراحی محراب نمادای از حالات نمازگزار در رکوع و سجود می باشد ، که وصول به حالت معنوی را آسان می سازد . اما نور افشانی در معماری محراب باعث صعود فکر و اندیشه انسان به ماورای طبیعت می شود .^۳

برجسته ترین ، تزیین محراب که درعین حال زیباترین و پرشکوه ترین جنبه آن است ، مقرنس می باشد، که در واقع محصول موانست و همنشینی لطیف رنگ و نور بر بستر معماری و بازتابی از زیبایی رنگ هاست ، که قوس و مقرنس های آن ، انسان را وارد یک قلمرو معنوی می کند . و دوار بودن آن موجب استعلای روحی می شود که در معماری اسلامی از آن برای نمایاندن هیبت و شکوه آن مورد استفاده قرار می گیرد .^۴

خوشنویسی ، عنصری هویت بخش در معماری مساجد

خوشنویسی از عناصر اساسی و هویت بخش در معماری اسلامی است تا جایی که گاه شناسنامه این نوع معماری محسوب می شود .

در ایران و تمام کشورهای اسلامی خطاطی همیشه هویت دهنده به معماری بوده است . معماری اسلامی بدون استفاده از خط فاقد هویت است . هر چند که خوشنویسی جنبه آرایش دارد و هیچ اجباری وجود ندارد که از آن در طراحی بنا استفاده کنیم ، اما اگر در درون بناها و گنبدها و محراب استفاده شود زیبایی خاصی به بنا می دهد . بر این اساس می توان رنگ های آبی ، لاجوردی و رنگ های سفال در خوشنویسی استفاده کرد .^۵

۱ . ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد)، شماره ۱۳۲.

۲ . سوره آل عمران / ۳۷- ۳۹

۳ . ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد)، شماره ۱۵۲ و ۱۵۳ .

۴ . مجموعه مقالات همایش معماری مسجد ، گذشته ، حال ، آینده ، دانشگاه پردیس اصفهان ، آذرماه ۷۶

۵ . ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد)، شماره ۱۳۶.

نتیجه گیری

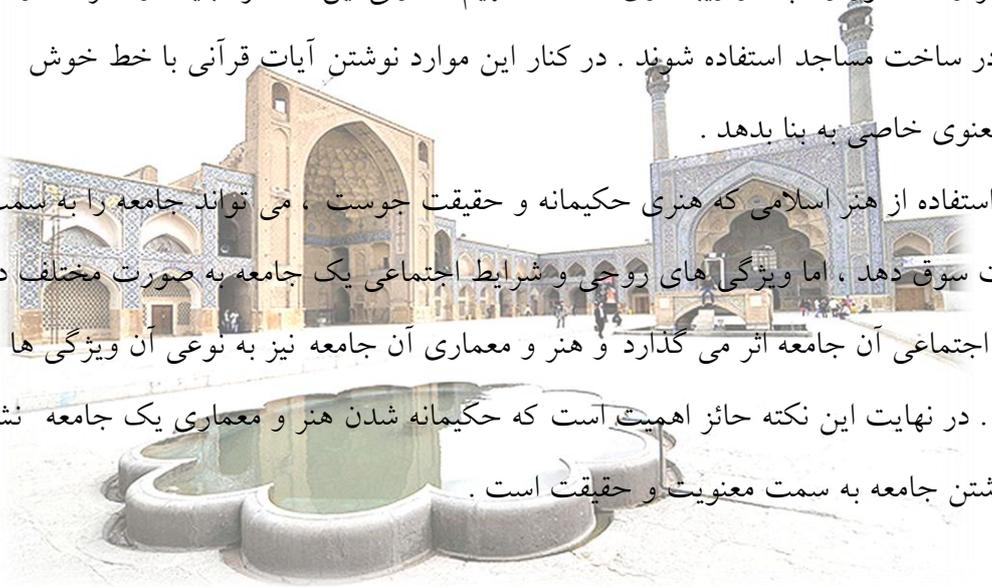
نماز مهمترین فرضیه دین اسلام و در نتیجه تمامی ابعاد آن از جمله فضای بر پایی این آیین الهی یکی از مهمترین و ماندگارترین فضاهای معماری اسلامی را شکل داده ، که علاوه بر مکان عبادت یک مرکز مهم اجتماعی در جامعه می باشد ، بنابراین می بایست در طراحی و ساخت مساجد اولاً به اصول مهندسی آن توجه شود ، در ثانی به اصولی که مورد توجه هنر و در معماری ایرانی - اسلامی است اهمیت داده شود که عبارتند : از مردم داری پرهیز از بیهودگی ، نیارش ، خودبسندگی و درون گرایی .

در نتیجه در طراحی مساجد می بایست زیبایی معنایی داری در اجزاء و عناصر مسجد وجود داشته باشد به طوری که انسان را از یاد خدا غافل نسازد .

برای زیبایی معنادار مساجد باید به وحدت مؤلفه ها ، اجزاء و عناصر مسجد توجه شود .

عناصر رنگ ، نور و آب در زیباسازی مساجد سهیم اند ولی این عناصر باید در اجزاء و مؤلفه های موجود در ساخت مساجد استفاده شوند . در کنار این موارد نوشتن آیات قرآنی با خط خوش می تواند زیبایی معنوی خاصی به بنا بدهد .

پس استفاده از هنر اسلامی که هنری حکیمانه و حقیقت جوست ، می تواند جامعه را به سمت معنویت و حقیقت سوق دهد ، اما ویژگی های روحی و شرایط اجتماعی یک جامعه به صورت مختلف در رفتارهای فردی و اجتماعی آن جامعه اثر می گذارد و هنر و معماری آن جامعه نیز به نوعی آن ویژگی ها را انعکاس می دهد . در نهایت این نکته حائز اهمیت است که حکیمانه شدن هنر و معماری یک جامعه نشان دهنده گام برداشتن جامعه به سمت معنویت و حقیقت است .

پیشنهادات

۱. اهمیت دادن به زیبایی و شکوه مسجد در عین سادگی و پرهیز از اسراف و دنیاگرایی توصیه می شود.
۲. توصیه می شود نور مسجد به اندازه ای باشد ، که نه مصداق اسراف باشد ، نه آن قدر کم نور و دلگیر کننده که بر روحیه اشخاص بازتاب منفی ایجاد کند .
۳. توصیه می شود معماری در پی خلق فضایی باشد تا عبد بتواند حضور خدا را احساس نماید، پس استفاده از هر گونه نوآوری و ابتکار باید با توصیه های دینی که در عرصه ساخت و ساز مسجد وجود دارد منطبق باشد و هم از مایه های سنتی الهام گرفته باشد
۴. مسجدی که دارای صحن و حیاط و حوض و آب نما باشد باعث ایجاد نشاط و سرزندگی خواهد شد و عامل معنوی مؤثری برای جذب افراد خواهد بود .
۵. مکان و محل استقرار مسجد باید به گونه ای باشد که در مسیر گذرگاه های اصلی محلی و شهری واقع بشود چرا که مسجد در میان اندام های درون شهری و روستایی از دیگر اندام ها نمایان تر و چشم گیرتر بوده است .

منابع

۱. قرآن مجید
۲. بلخاری قهی ، حسن ، سرگذشت هنر در تمدن اسلامی و موسیقی و معماری ، سوره مهر ، ۱۳۸۸.
۳. دکتر پیرنیا ، محمد کریم ، سبک شناسی معماری ایرانی ، نشر معمار، آذر ماه ۱۳۸۳.
۴. ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد) ، شماره ۱۳۲ .
۵. ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد) ، شماره ۱۳۶ .
۶. ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد) ، شماره ۱۳۷ .
۷. ماهنامه دینی ، فرهنگی ، اجتماعی (مسجد) ، شماره ۱۵۲ و ۱۵۳ .
۸. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد ، گذشته ، و حال ، آینده - دانشگاه هنر پردیس اصفهان آذر ماه ۱۳۷۶ ناشر دانشگاه هنر .
۹. مقاله عطائی ، معصومه ، نشری هنر دینی ، شماره ۱ .

10. www.daneshju.ir

و خیر البقاع المساجد و احبهم الی الله اودهم دخولاً و آخرهم خروجاً منها

بهترین مکانهای زمین، مساجد است و محبوبترین اهل مسجد کسی است که هنگام ورود به مسجد

اولین نفر و هنگام خروج از آن آخرین نفر باشد.

(وسائل الشیعه، جلد ۱۲)

